

АСАБЛІВАСЦІ ўЖЫВАННЯ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФОРМ У ТВОРАХ МАСЕЯ СЯДНЁВА

Показано соотношение диалектных и архаических форм с литературными нормами современного белорусского языка в произведениях белорусского писателя-эмигранта Мaseя Сяднёва. Сделан вывод о своеобразии словоизменения спрягаемых глагольных форм, что проявляется в смешении личных окончаний глаголов I и II спряжения, изменении этих окончаний в стихотворных произведениях с целью сохранения ритма (рифмы), использовании различных нелитературных форм в прозаических произведениях для создания стилистической характеристики действующих лиц.

The correlation between dialectal, archaic verbal forms and literary norms of modern Belarusian in the literary works of Byelorussian writer-emigrant Masey Sednew is shown. The conclusion about originality of word change of conjugating verbal forms is made. It reveals itself in the mixing of personal endings of some verbs, in the changing of these endings in verses in order to keep rhythm or rhyme, in the usage of various nonliterary forms in his prose in order to create the stylistic characteristic of dramatic personages.

Творы вядомага беларускага пісьменніка-эмігранта Мaseя Сяднёва (1913–2001) даюць багаты матэрыял для вывучэння асаблівасцей ужывання граматычных форм дзеяслова ў мастацкай літаратуры. На падставе даследавання мовы прыжыццёвых выданняў аўтара (усіх твораў, змешчаных у гэтых выданнях) была складзена картатэка, якая ўключае 1860 картак-цытат па марфалогіі, словаўтварэнню і націску. Такім чынам, у суцэльную выбарку ўвайшлі словаформы, што вызначаюцца адметнасцю словазмянення, націску ці марфемнага саставу з пункта гледжання сучасных літаратурных норм або стылістычна афарбаваны (маюць дадатковае эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне значэння). Словаформы, адпаведныя нормам беларускай літаратурнай мовы сучаснага перыяду або нейтральныя паводле эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі, у выбарку не ўключаліся і не аналізаваліся.

Возьмем канкрэтны прыклад. У зборніку “Патушаныя зоры” на 9 старонках (с. 199–208) знаходзім 970 слоў розных часцін мовы (прынята за 100 %). З іх спрагальных дзеяслоўных форм – 176 (ці 2 %). Ад гэтай колькасці адметных асаблівасцямі словазмянення – 4 дзеясловы (2 % ад агульнага ліку дзеясловаў, або 0,41 % ад усёй колькасці слоў у нашым “слоўнічку”). Разгляд моўных асаблівасцей твораў пісьменніка дазволіў прыйсці да высновы аб тым, што ў гэтых творах выкарыстоўваюцца побач з агульнапашыранымі формамі і такія, якія маюць адзнакі не толькі роднага дыялекту аўтара, але і іншых беларускіх гаворак, а таксама літаратурных норм 1920–1930-х гг. Разгледзім форму інфінітыва.

Дзеясловы з асновай на шыпячы і збег зычных могуць мець замест канчатка *-і (-ы)* нулявы канчатак: *есьць* (ПЗ, 27), *скласьць* (ПЗ, 84, 162), *сьсеч* (ПЗ, 247), што характэрна для гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту (Мацкевіч 1959, 15). Пісьменнік ужывае падобныя формы ў версіфікатарскіх мэтах, для таго, каб стварыць рыфму ці захаваць рытм вершаванай мовы: *Наган асьцярожней, чымся // бомбу, каб рук не адсеч, // аддаў ён, баючыся, // як непатрэбную рэч* (ПЗ, 223). Выкарыстанне адзначаных дзеясловаў з нулявым канчаткам у сучаснай літаратурнай мове дапускаецца (Беларуская граматыка 1985, 148), бо такія формы ўжываюць і паэты, якія жывуць у Беларусі.

У дзеясловаў на *-ці* з папярэднім губным перад *-ці* пад уплывам дзеясловаў на *-сці* паяўляецца гук [с]: *сапсыці* (РК, 77) як *брысці, плесці, месці*. Такія формы трэба лічыць дыялектнымі (Нарысы па беларускай дыялекталогіі 1964, 248).

У інфінітыве дзеясловы I спражэння ў творах пісьменніка могуць ужывацца з канчаткамі II спражэння *-іць (-ыць)* замест *нарматыўных -эць (-ець)*,

-яць, -уць: *сьцерпіць* (ПЗ, 128, РК, 57, 111), *падманіць* (РК, 132–133), *выстаіць* (ІТ, 37): *Каб сьцерпіць абыякавасьць чужыны...* (ПЗ, 128); *Ды ў падсьведамасьці Корзюк чуў, што гэта ня так, што ён усё-ткі быў дзесьці і толькі хоча сябе падманіць, што нідзе ня быў* (РК, 132–133); *...але як выстаіць самому перад ёй?* (ІТ, 37). Падобныя формы ўласцівы гаворкам усходняй Магілёўшчыны, у 1920–1930-я гг. яны нярэдка сустракаліся ў літаратурнай мове як варыянты (Лёсік 1926, 77).

Наконт спрагальных форм дзеясловаў будзе справядліва адзначыць: для пераважнай большасці выпадкаў актуальным з’яўляецца змешванне асабовых канчаткаў I і II спражэння, што назіраецца ў радзе дзеяслоўных форм.

Дзеясловы II спражэння маюць асабовыя канчаткі I спражэння ў 3-й асобе адзіночнага ліку – *-е, -а, -я* замест нарматыўных *-ыць(-іць)*: *гавора* (ПЗ, 133, РК, 122), *бача* (ІТ, 127). Гэта дыялектныя формы, характэрныя для сярэднебеларускіх гаворак (Беларуская граматыка 1934, 117; Лёсік 1926, 81; Мацкевіч 1958, 158). У паэтычную мову М. Сяднёва яны маглі трапіць праз знаёмства з творамі Янкі Купалы, які, напрыклад, пісаў: *...аб мінуўшчыне слаўнай гавора* (паэма “Курган”).

У 2-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы II спражэння набываюць канчаток, уласцівы I спражэнню, – *-еш (-эш)* замест *-іш(-ыш)*: *ня ўгледзеш* (АА, 172, РК, 147), *ня ўседзеш* (ІТ, 134), *падзелеш* (ІТ, 142). Множны лік 2-й асобы дзеясловаў II спражэння вызначаецца наяўнасцю асабовага канчатка I спражэння – *-аце (-яце)*, а не *-іце (-ыце)*: *варушацешся* (ПЗ, 44), *бачаце* (РК, 82, 85, 116, 125, 186, 199, 220, 267), *гавораце* (ІТ, 202). У гэтым выпадку хутчэй за ўсё дзейнічае прынцып гіперкарэкцыі.

Ва ўсіх названых вышэй формах дзеясловаў канчаткі з’яўляюцца ненаціскнымі. Некалькі іншая карціна назіраецца, калі націск у дзеяслове прыпадае на канчатак, назіраюцца таксама не характэрныя для II спражэння дзеяслоўныя формы. У дзеясловах з асновай на шыпячы ў прошлым і будучым простым часе выкарыстоўваюцца канчаткі I спражэння з [э] – *-эм, -эў, -элі*: *беражэм* (АА, 36), *блішчэлі* (АА, 82, ПЗ, 134), *задрыжэлі* (АА, 70, РК, 49). У роднай гаворцы паэта назіраюцца моцная рэдукцыя ненаціскных галосных і дысімілятыўнае аканне. Інтуітыўна паэт імкнуўся пазбегнуць гэтых рыс, што і прыводзіць яго да парушэння літаратурных норм. Змешванне галосных [э] і [о] ([а]) уласціва многім беларускім гаворкам, і таму ў розныя гістарычныя перыяды літаратурнай мовы лічылася нормай 1-й асобы множнага ліку то *-эм, то -ом*. Тое ж з [э] і [о] ([а]) у прошлым часе (Беларуская граматыка 1934, 185; Яшкін 1965, 105, 111).

Выкарыстанне дзеясловаў I спражэння з асабовымі канчаткамі II спражэння адзначана для 3-й асобы адзіночнага ліку – канчатак на *-ць*: *завець* (ПЗ, 135), *іржэць* (РК, 47), *зірнець* (РК, 141, 163, ІТ, 41). У той жа 3-й асобе множнага ліку дзеясловы I спражэння ўжываюцца з канчаткамі, уласцівымі II спражэнню, – *-аць(-яць)* замест *-уць(-юць)*: *кажаць* (РК, 257), *хочаць* (ІТ, 140, 148), *дрэмяць* (ІТ, 211, АЧ, 35). Такія формы ўзяты жывцом з роднай гаворкі пісьменніка. Трэба ўлічваць і тое, што ў 1920–1930-я гг. яны былі пашыраны ў літаратурнай мове як варыянт нормы (Беларуская граматыка 1934, 117, 147; Лёсік 1926, 77–78; Мацкевіч 1958, 157; Правапіс беларускае мовы 1934, 37). У М. Сяднёва гэтыя дзеяслоўныя формы ў раманах “І той дзень надышоў” выконваюць функцыю моўнай характарыстыкі герояў: – *Скінь-жа перш кашульку, – сказала Дусі ейная маці. Дуся ня слухаецца. – Ну пасьля прымераець* (ІТ, 31); – *Думаецца, Сямёнавіч, Сталін пабярэць і тых, што ў турме сядзяць? Возьміць ён іх у армію?* (ІТ, 106–107); *Сена болей варочаць ня будзем, няхай паляжыць, падсохнець...* (ІТ, 45).

Для 2-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння характэрны асабовыя канчатак дзеясловаў II спражэння *-ыш, а не -аш*: *хочыш* (РК, 75), *падпішыся* (РК, 114, ІТ, 27), *балбочыш* (ІТ, 97).

Дзеясловы I спражэння будучага простага часу характарызуюцца наяўнасцю ў 2-й асобе множнага ліку асабовага канчатка II спражэння – *-іце*: *не падніміце* (РК, 125): *Загадамі аб звальненні вы не застрахуеце сябе і не падніміце мараль у студэнтаў* (РК, 125). Усе пералічаныя вышэй дзеяслоўныя формы маюць дыялектнае паходжанне (Мацкевіч 1959, 121–123; Нарысы 1964, 263–264).

Формы 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў I спражэння вызначаюцца канчаткамі *-іце*, *-яце*: *жывяце* (РК, 22, 116), *стаіце* (РК, 43, ПЗ, 251), *прызнаеце* (РК, 264, 265, 267). Да 1930-х гг. нарматыўнымі лічыліся формы з абодвума канчаткамі – на *-це* і *-це*. Яны як раўнапраўныя, паралельныя ўжываліся як у вуснай, так і ў пісьмовай мове. Пазней, пасля прыняцця пастановы 1933 г. “Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу”, яны аднесены да ненарматыўных (Беларуская граматыка 1934, 118–119; Беларуская граматыка 1985, 186; Карский 1956, 263; Правапіс беларускае мовы 1934, 37; Тарашкевіч 1929, 94).

Першая асоба множнага ліку дзеясловаў I спражэння вызначаецца наяўнасцю канчатка, уласцівага II спражэнню, – *-ым(-ім)*: *шэпчым* (АА, 46), *шчыплім* (АЧ, 49). У гэтай жа дзеяслоўнай форме сустракаем канчатак на *-мо*: *баімося* (ПЗ, 145, 267), *сядзімо* (ПЗ, 158, ІТ, 208), *стаімо* (РК, 12, 92). Неабходна заўважыць, што ў 1920–1930-я гг. формы з канчаткамі на *-м* і *-мо* лічыліся варыянтамі і ўжываліся як раўнапраўныя (праўда, канчатак з *-мо* сустракаўся радзей). Між тым дзеясловы *есці* і *даць* могуць мець у адзначанай форме толькі канчатак *-мо*, які наогул уяўляе адну з “характэрных рыс беларускай мовы” (Карский 1956, 263), але ўжываецца пераважна ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. У наш час сфера ўжывання дзеяслоўных форм з канчаткамі на *-мо* абмежавана вусна-гутарковым стылем і стылем мастацкай літаратуры (Беларуская граматыка 1934, 118–119; Беларуская граматыка 1985, 148, 186; Лёсік 1926, 73).

Дзеясловы I спражэння не толькі набываюць асабовыя канчаткі дзеясловаў II спражэння, але і ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку могуць мець чаргаванне *п/пл* у аснове: *сыпліць* (ІТ, 15), *сыпіць* (ІТ, 47). Гэта асаблівасць роднай гаворкі пісьменніка (Беларуская граматыка 1934, 117, 147; Лёсік 1926, 77–78; Мацкевіч 1958, 157; Правапіс 1934, 37).

У мове твораў М. Сяднёва таксама своеасабліва ўтвараюцца формы дзеясловаў будучага простага і будучага складанага часу і загаднага ладу.

Дзеяслоўныя формы будучага простага часу вызначаюцца адметнымі асабовымі канчаткамі ў 1-й асобе множнага ліку, у якой яны маюць канчатак *-ом*: *памром* (ПЗ, 36), *пасяком* (ПЗ, 245) (без чаргавання *к/ч*), што характэрна для гаворак паўднёва-заходняга дыялекту (Карский 1956, 261).

У творах пісьменніка сустракаюцца формы будучага складанага часу, у аснове якіх ляжыць спалучэнне дапаможнага дзеяслова *мець* і сэнсавага ў форме інфінітыва: *мае перайсці* (РК, 90), *мае адыгграць* (РК, 211). У сучаснай літаратурнай мове такія формы ўспрымаюцца як устарэлыя, паколькі яны былі распаўсюджаны ў 1920–1930-я гг. і зафіксаваны ў тагачасных нарматыўных граматыках беларускай мовы (Беларуская граматыка 1934, 118–119).

Пры ўтварэнні форм загаднага ладу М. Сяднёў выкарыстоўвае канчатак з *-ма*: *шукайма* (РК, 64), *зап'ема* (РК, 75), *загляньма* (ІТ, 10). Гэта старажытныя дзеяслоўныя формы, ўжыванне якіх адзначана ў гаворках (ДАБМ, № 169; Нарысы 1964, 278–279). Яны ў 1920–1930-я гг. лічыліся варыянтам літаратурнай нормы, пасля прыняцця пастановы 1933 г. пачалі ўжывацца радзей (толькі тады, калі ў 2-й асобе адзіночнага ліку дзеяслоў заканчваецца на *й* або *зыхны*). Цяпер сфера выкарыстання такіх дзеяслоўных форм абмежавана стылямі мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, а таксама вусна-гутарковым стылем (Беларуская граматыка 1985, 171; Карский 1956, 261;

Лёсік 1926, 84; Правапіс 1934, 39; Тарашкевіч 1929, 98). Варта адзначыць, што ў творах пісьменніка формы загаднага ладу на *-ма* ўтвораны ад асноў усіх відаў.

У 2-й асобе адзіночнага ліку загаднага ладу вылучаюцца асабовымі формамі некалькі груп дзеясловаў. Па-першае, гэта дзеясловы аднаскладовыя *біць, віць, ліць, піць* і прыставачныя ад іх, якія ў мове твораў М. Сяднёва характарызуюцца наяўнасцю суфікса *-іў* у адзначанай асабовай форме: *паліў* (ПЗ, 14), *узв’іўся* (ПЗ, 20). Гэтыя формы маюць старажытнае паходжанне і распаўсюджаны ў гаворках (Карский 1956, 267; Лёсік 1926, 83), прычым у сучаснай беларускай мове выкарыстоўваюцца пераважна ў гутарковым стылі (Беларуская граматыка 1985, 159; Тарашкевіч 1929, 98). Па-другое, у той жа 2-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы загаднага ладу могуць ужывацца з постфіксам *-сь*: *ачнісь* (ПЗ, 107). Падобныя выпадкі сустракаюцца ў вершаваных творах пісьменніка, дзе яны дапамагаюць захаваць рытм або ствараюць рыфму: *Сыляпімі углядаецца вачмі // у страчанае лета. // І мне хацелася сказаць: – Ачнісь! // Забудзь пра гэта!* (ПЗ, 107). Між тым назіраецца выкарыстанне і “правільных” форм дзеяслова на *-ся* (*-ца*).

Дзеясловы загаднага ладу вылучаюцца своеасаблівымі канчаткамі ў форме 2-й асобы множнага ліку. Гэта канчаткі *-еце, -эце*: *паглядзеце* (АА, 181), *вярнецеся* (РК, 18), *жывеце* (РК, 163). Яны маюць старажытнае паходжанне, у 1920–1930-я гг. былі варыянтамі літаратурнай нормы (Карский 1956, 271–272; Лёсік 1926, 84; Тарашкевіч 1929, 98), а ў наш час зрэдку сустракаюцца ў мове мастацкай літаратуры, куды яны трапляюць з беларускіх гаворак (Беларуская граматыка 1934, 129; Беларуская граматыка 1985, 160).

Адно з адметных рыс, уласцівых дзеяслоўным формам, у творах М. Сяднёва ўяўляе перанос націску. Звычайна падобная з’ява назіраецца ў мове лірыкі пісьменніка, і яе ўзнікненне абумоўлена неабходнасцю стварыць патрэбную рыфму: *Прайшло няпрыкметна паўгода. // Дымела вясна на зямлі. // Шумлівыя цёплыя воды // на поўдзень мой сум занясьлі* (ПЗ, 217). Перанесены націск узнікае ў творах М. Сяднёва пад уплывам роднай гаворкі пісьменніка (Лёсік 1926, 67; Тарашкевіч 1929, 96; Русак 2003, 95).

Такім чынам, мова твораў беларускага пісьменніка-эмігранта М. Сяднёва характарызуецца адметнасцю словазмянення спрагальных дзеяслоўных форм.

У працэсе спражэння дзеясловаў прасочваюцца наступныя асаблівасці:

- змешванне асабовых канчаткаў дзеясловаў I і II спражэння ў шэрагу спрагальных форм і ў інфінітыве пад уплывам дыялектаў беларускай мовы;
- змяненне гэтых канчаткаў у вершаваных творах дзеля захавання рытму ці рыфмы;
- выкарыстанне граматычных форм дзеяслова з не адпаведнымі літаратурнай мове канчаткамі з мэтай стылістычнай характарыстыкі мовы дзеючых асоб (у прозе).

Формы, якія выкарыстоўваў у сваіх творах Масей Сяднёў, у сучаснай беларускай мове маюць абмежаваную сферу функцыянавання і адносяцца або да дыялектаў, або да вусна-гутарковага стылю мовы. Многія з іх былі шырока распаўсюджаны ў 1920–1930-я гг.

Скарачэнні

АА – Сяднёў М. Ачышчэнне агнём. Вершы. Глен Коў; Нью-Йорк, 1985; **АЧ** – Сяднёў М. А часу больш, чым вечнасць. Вершы. Глен Коў; Нью-Йорк, 1989; **ДАБМ** – Дыялекталагічны атлас беларускай мовы; **ІТ** – Сяднёў М. І той дзень надышоў. Раман. Глен Коў; Нью-Йорк, 1987; **ПЗ** – Сяднёў М. Патушаныя зоры. Выбранае. Нью-Йорк; Мюнхен, 1975; **РК** – Раман Корзюк. Раман. Нью-Йорк; Мюнхен, 1985.

ЛІТАРАТУРА

Беларуская граматыка. Марфалогія. Мн., 1934.

Беларуская граматыка: У 2 ч. Мн., 1985. Ч. 1.

- Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963.
 Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. М., 1956. Вып. 2-3.
 Лёсик Я. Школьная граматыка беларускае мовы. Мн., 1926.
 Мацкевіч Ю. Ф. Формы 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга і будучага простага часу // Весці АН БССР. 1958. № 3.
 Нарысы па беларускай дыялекталогіі: Вучэб. дапам. / Пад рэд. Р.І. Аванесавы. Мн., 1964.
 Правапіс беларускае мовы. Мн., 1934.
 Русак В. П. Марфалагія сучаснай беларускай мовы. Мн., 2003.
 Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929.
 Яшкін І. Я. Марфалагічныя і сінтаксічныя дыялектныя асаблівасці гаворак Слаўгарадчыны // Пытанні мовазнаўства і методыкі выкладання моў: 36. арт. / Пад агульн. рэд. праф. Ц.С. Гарбунова. Мн., 1965.

Паступіў у рэдакцыю 11.07.2003.

Святлана Барысайна Сачанка – малодшы навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа НАН Беларусі. Навуковы кіраўнік – акадэмік НАН Беларусі, доктар філалагічных навук, прафесар А.І. Падлужны.

Г.І. МАЛЬКО

РУСКА-БЕЛАРУСКАЯ МАРФАЛАГІЧНАЯ ІНТЭРФЕРЭНЦЫЯ Ў СУЧАСНЫМ БЕЛАРУСКІМ ПЕРЫЯДЫЧНЫМ ДРУКУ

Рассматриваются явления русско-белорусской морфологической интерференции в письменной белорусской речи периодической печати. Главное внимание уделено ошибкам интерференции в роде и числе существительных, в падежных окончаниях, в образовании сравнительной и превосходной степеней прилагательных.

The phenomena of Russian-Belarusian morphological interference in the written Belarusian speech of the press are considered in this article. Great attention is paid to interference mistakes in gender and number of nouns, in case endings, in formation of comparative and superlative degrees of adjectives.

Пры кантакце розных моў адбываецца ўзаемадзеянне іх марфалагічных сістэм. Аднак марфалагічная сістэма любой мовы ў параўнанні з лексічнай больш устойлівая да знешніх уплываў, запазычання правілаў словазмянення з'яўляецца выключэннем. Гэтую думку выказваюць многія даследчыкі. "Інтэрферэнцыя ў марфалогіі, г. зн. запазычання з адной мовы ў другую сістэм афіксаў і іх парадыгмаў, – даволі рэдкая" (Дзячков 1991, 85) В.Ю. Розенцвейг лічыць, што ў галіне марфалогіі інтэрферэнцыя адбываецца галоўным чынам ускосна як праяўленне тэндэнцыі да аптымізацыі (спрашчэння структур, замены сінтэтычных формаў аналітычнымі). Прамая марфалагічная інтэрферэнцыя, а асабліва перанос з адной мовы ў другую правілаў словазмянення, – з'ява вельмі рэдкая, яна назіраецца пры крытычным пункце развіцця, калі ўжо пачынаецца пераход дадзенага калектыву на другую мову (Розенцвейг 1972, 38, 43).

На ўзроўні маўлення ўплыў адной мовы на другую, асабліва калі гэта кантактныя мовы, адбываецца даволі часта. *Марфалагічная інтэрферэнцыя*, пад якой разумеюць факты адхілення ў маўленні ад марфалагічных формаў адной мовы пад уздзеяннем нормаў другой мовы, можа ўзнікаць у выніку неадрознення, змяшэння граматычных катэгорый, тыпаў словазмянення і формаўтварэння.

Некаторыя даследчыкі адзначаюць няўстойлівасць марфалагічных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. "Марфалагічныя нормы (...) сучаснай беларускай літаратурнай мовы – самыя разгалінаваныя і хісткія" (Абабурка 1994, 87). Аб расхістанасці марфалагічных нормаў беларускай мовы і неабходнасці іх нармалізацыі пісаў і П.П. Шуба, адзначаючы, што "маўленчая стыхія як працэс бярэ верх над нармалізацыяй", і падкрэсліваючы неабходнасць упарадкаванасці, унармаванасці літаратурнай мовы (Шуба 1998, 217, 219).